Persoon en identiteit

Jan Crikemans

Doel van deze les

Het doel van de opleiding is dat de studenten op de werkvloer cliënten, collega's, leidinggevenden en bestuur kunnen ondersteunen bij ethische vragen. Dit alles speelt zich af in de context van de moderniteit waarin het individu en diens private doelen centraal staan en tegen een achtergrond van waardenpluralisme waarin men niet meer kan terugvallen op morele principes die "van bovenaf" door een onaantastbare morele autoriteit worden gegeven. De persoon en diens identiteit kunnen dus in onze moderne West-Europese cultuur in zekere zin als de hoeksteen van het ethisch denken worden gezien. In deze les willen we nadenken over vragen als: Wat is een persoon? Wat is identiteit? Ik beweer niet dat ik daarop het ultieme antwoord heb. Ook dat is eigen aan de cultuur waarin we leven: de ultieme waarheid bestaat in deze niet. Waarheid komt discursief tot stand: in dialoog met anderen en met de traditie waarin we allen zijn gevormd. Zelfs wie deze traditie verwerpt kan niet anders dan met haar in dialoog treden. Ik nodig dus de studenten uit om over deze materie met mij in gesprek te gaan. Maar niet alleen met mij, onrechtstreeks ook met de auteurs die ik voor het samenstellen van deze les heb geraadpleegd.

Waarden en normen

Paul Verhaeghe stelt in zijn boek over identiteit dat identiteit en ethiek zeer nauw met elkaar verbonden zijn. Onze waarden en normen zijn essentieel voor onze identiteit. Bijvoorbeeld: de persoon die zich identificeert als de hardwerkende manager zal als waarden wellicht ondernemerschap en werkethiek vermelden, terwijl de persoon die zich als goede zorgverlener ziet zorgzaamheid en attentiviteit als waarden naar voor zal schuiven. Onze identiteit bepaalt dus onze waarden en omgekeerd. Bijgevolg is identiteit een essentieel element van de ethiek.

De vraag is dus hoe identiteit tot stand komt. Ze heeft twee aspecten: "nature & nurture", lichaam en socialisatie.

Onze genen bepalen onze aanleg, maar de relatie tussen genen en gedrag is zeer complex, we begrijpen er maar heel weinig van[1]. Maar daarin huist alvast een groot gevaar: onze samenleving is geobsedeerd door sciëntisme, door de gedachte dat alleen "objectieve" wetenschappelijke gegevens waar zijn. Psychologie wordt meer en meer verengd tot behaviorisme: er wordt alleen gekeken naar gedrag, want alleen dat kan empirisch worden vastgesteld en gemeten.

Of course, there is such a thing as society!

Maar die genetische aanleg komt maar tot ontwikkeling binnen een samenleving. De genetische aanleg kan men min of meer omschrijven als een "zijn": we zijn een mens met die en die genetische basis. De ontwikkeling van een mens binnen de gemeenschap is een "worden"[2].

---

[1] Verhaeghe Paul (2012), p. 22
[2] Verhaeghe Paul (2012), p. 16

Dat is het verhaal van de ontogenese. De baby die aan de borst van zijn moeder of de fles van zijn vader drinkt, is in zekere in niet veel meer dan een diertje, ook al heeft die al zijn eigen temperament. Maar op een bepaald moment draait die baby zich op zijn buik en kijkt rond in de wereld. Hij hoort zijn ouders tegen hem spreken en ontwikkelt taal. Dat is een wonderlijk proces. We hebben allemaal een aanleg tot het leren van taal, maar een "Mowgli" die in een wolvenfamilie zou opgevoed zijn kon, ondanks het verhaal van Rudyard Kipling, onmogelijk taal ontwikkelen. Taal en dus onze mogelijkheden om te denken, krijgen we door interactie met medemensen, door ons aan hen te spiegelen.

Dat we ons brein "zijn" is dus waar, maar het is maar de helft van het verhaal. In ons brein zitten een paar basiskenmerken. Elke baby heeft unieke eigenschappen. Maar onze persoonlijkheid ontstaat in interactie met de buitenwereld.[3]

Een Indische baby die door adoptie in België wordt opgevoed, ontwikkelt op een totaal andere manier dan diens broertjes en zusjes die in India opgevoed werden[4]. Lang werd gedacht dat vrouwen minder intelligent zijn dan mannen en zelfs geen echte ethiek ontwikkelen. De vrouwelijke ethiek werd gereduceerd tot een instinctmatig proces dat "moederen" werd genoemd. En in zekere zin was dat ook "waar". Amartya Sen spreekt in dat verband van positionele waarheid[5]. Als ik geen enkele achtergrond heb van perspectiefleer of sterrenkunde, zijn de zon en de maan voor mij ongeveer even groot. Dat is waar, want ik zie het met mijn eigen ogen. Als ik geen enkele vrouw ken die onderwijs heeft genoten of enige verantwoordelijkheid in de samenleving opneemt, omdat ze daartoe geen toestemming krijgt, dan zie ik met mijn eigen ogen dat vrouwen niet intelligent zijn en hun ethiek beperkt is tot moederen. Maar de echte waarheid is dat intelligentie en ethiek wel vertrekken van een aanleg, maar alleen kunnen ontwikkelen in interactie met de buitenwereld. We zijn niet intelligent of ethisch: we worden het. En we kunnen daarin enkel groeien door de kansen die we van anderen krijgen.

Ethiek vertrekt van verhalen

Die ontwikkeling verloopt op basis van narratieven die ons door anderen worden aangeboden. We leven ingebed in een stroom van verhalen die onze kijk op de wereld bepalen[6]. Vaak zijn die verhalen doorspekt met onwaarheden. Bv. de Vlaamse nationale identiteit is in sterke mate gevoed door het verhaal van de Leeuw van Vlaanderen met zijn twee helden: Pieter De Koninck en Jan Breydel. Maar Jan Breydel heeft niet deelgenomen aan de Guldensporenslag en de historische betekenis van dat verhaal is ook heel wat anders dan de manier waarop we het van Hendrik Conscience hebben geleerd. Maar dat verhaal zit wel sterk ingebed in de Vlaamse identiteit, zo sterk zelfs dat 11 juli onze nationale feestdag is. Een ander voorbeeld is dat van Mozes. Hele generaties zijn opgevoed met de gedachte dat Mozes de tien geboden van God had gekregen, maar Mozes is in werkelijkheid een mythologische figuur die nooit heeft bestaan[7]. Die verhalen, die voor een deel op onwaarheden berusten, kunnen dus in de werkelijkheid wel degelijk waarheid creëren. Soms zelfs met rampzalige gevolgen. Kijk maar naar de oorlog in het Midden-Oosten. Van joodse zijde is het narratief een mengeling van een reëel intragenerationeel trauma dat veroorzaakt wordt door reële verhalen over de holocaust, die heel weinig van de huidige bewoners van Israël hebben meegemaakt. Zij kennen het alleen uit verhalen. Bovenop die verhalen is er een verhaal van Jahweh die zijn volk het beloofde land heeft geschonken. Bij de Palestijnen worden de verhalen over de Nakba van generatie op generatie doorverteld[8]. Het resultaat is dat er twee volken met een gescheiden identiteit naast elkaar leven, die elkaar nog nauwelijks als mensen kunnen zien en dus zonder enige scrupule leden van de andere groep "liquideren". Mensen worden gedood, niet-mensen worden "geliquideerd".

Ethiek ontstaat op basis van dergelijke verhalen. De aristotelische deugdethiek was gebaseerd op een verhaal van eer en deugd in een aristocratische krijgersgemeenschap. Het thomistische verhaal ging over een leven na de dood waarop het aardse leven enkel een voorbereiding was. Het kantiaanse verhaal sprak over een zoektocht naar vrijheid voor de burgerklasse die zich wilde bevrijden van het juk van het feodalisme. Het utilistische verhaal ver-

[3] id. p. 22
[4] id. p. 14 – 15
[5] Sen Amartya (2013) p. 185 e.v.
[6] Verhaeghe Paul (2012), p. 27
[7] Verryken Koenraad, Athene of Jeruzalem. De filosofie en de heilige waarheid, Brussel, ASP uitgevers, p. 258.
[8] Purnelle Bieke (2023)

telde over de zoektocht naar geluk in een geïndustrialiseerde wereld waarin enkel nog vanuit middel-doelrelaties kon worden gedacht. De protestantse ethiek verving de katholieke gerichtheid op de hemel door een innerweltliche Askese: deugd werd vertaald in hard werken en “in het zweet zijns aanschijns zijn brood verdienen”. Een zuiver contemplatief leven werd als zondig beschouwd. Telkens opnieuw zijn die verhalen een vertaling van de manier waarop mensen de werkelijkheid ervaren in een veranderde leefwereld. Telkens opnieuw bestonden er in die wereld andere vanzelfsprekendheden. Aristoteles, het boegbeeld van allen die deugdethiek belijden, was zelf eigenaar van slaven. Slavernij was voor hem een voor de hand liggend element van de natuurlijke orde. Kant, de grote denker van de vrijheid, vond dat vrouwen geen ethische wezens waren, de intellectuele vrijheid was voor hen dus onbereikbaar[9]. In onze wereld wordt algemeen aangenomen dat het de markt is die mensen ethisch aandrijft. Daarom wordt succes het ethisch criterium en wordt zorg voor werklozen als een bedreiging van de natuurlijke orde gezien. Onze toekomstige premier noemt zich geïnspireerd door Theodore Dalrymple die de verzorgingsstaat als oorzaak ziet van de stijging van het aantal “profiteurs” en “egoïsten”[10]. Die verhalen bepalen in sterke mate onze kijk op de wereld en daarmee ook onze normen en waarden.

Maar de manier waarop die verhalen zijn samengesteld, is wel zeer belangrijk. Identiteitsontwikkeling is een zeer complexe evenwichtsoefening tussen autonomie en separatie[11]. Enerzijds willen we samenzijn met anderen, liefst zelfs zo intiem mogelijk. Baby’s hebben heel veel nood aan knuffels, maar “ik ben twee en ik zeg nee”: door “nee” te zeggen tegen hun verzorgers zoeken ze hun eigen positie in de wereld. Onder geliefden is het niet anders. En het geldt ook voor de samenleving als geheel. Als de groepssamenhang wegvalt, dan wordt de identiteit zwakker, chaotischer en zal de agressie binnen de groep toenemen. Als de groepssamenhang te groot is, leidt dit tot agressie naar buitenstaanders toe[12]. Andermaal geldt hier dus de uitspraak van Aristoteles: de deugd ligt in het midden.

Ethiek speelt zich af binnen een cultuur

Belangrijk is dat een samenleving zijn leden een “vol” cultureel aanbod doet[13]. Dat betekent dat iedereen uit een ruim cultureel geheel antwoorden kan putten op de existentiële vragen waarmee die wordt geconfronteerd. Dat betekent dus ook dat we te maken hebben met een open samenleving waarin mensen op diverse manieren met de aangeboden verhalen kunnen omgaan. Als men te maken heeft met een arm narratief geheel, dan kijkt men eigenlijk in een spiegel die enkel een stereotiep beeld van de wereld biedt, waaraan iedereen zich moet conformeren.

Het is dus belangrijk dat in een open maatschappij verschillende narratieven naast elkaar kunnen bestaan, zonder dat deze voor elkaars “leden” als een bedreiging overkomen[14]. Ik denk dat dit op dit moment in onze maatschappij meer en meer een probleem begint te worden. De discussie over “woke” is daar een uiting van. Aanvankelijk wees dit op een zeer terechte gevoeligheid voor onrecht, vooral in het kader van de rassenproblemen in de USA. Maar op dit moment lijkt woke meer en meer op een stellingenoorlog waarin twee kampen voor en tegen op geen enkele manier nog mekaar in gesprek kunnen gaan. De open samenleving wordt daardoor bedreigd.

Verder is het ook belangrijk dat er een evenwicht gevonden wordt tussen een stabiel en een labiel evenwicht[15]. Een te stabiele cultuur leidt tot een autoritaire samenleving waarin iedereen hetzelfde moet denken en doen. Een te labiele cultuur leidt tot een “vloeibare” samenleving[16]: er zijn geen houvasten meer. En dat kan uiteindelijk leiden tot een borderline samenleving[17].

Doorheen het zoeken naar een dergelijk evenwicht of het falen daarin, bepaalt een samenleving hoe zijn burgers zich tot elkaar en de werkelijkheid moeten verhouden. Maar in negatieve termen bepaalt ze ook wat in de samen-

[9] Kleingeld Pauline (2019)
[10] Verhaeghe Paul (2012), p. 171
[11] id. p. 18
[12] id. p. 33 e.v.
[13] id. p. 37
[14] id.
[15] id.
[16] De term “liquid society” is van Zigmunt Bauman
[17] Cfr. De Wachter Vic (2012)

leving als psychisch ziek wordt gezien[18]. In de autoritaire samenleving met een sterke vaderfiguur waarin Freud zijn onderzoek deed, was het Oedipuscomplex een gegeven feit: de zoon die de autoriteit van zijn vader "ondermijnde" door liefde voor zijn moeder. In de Victoriaanse tijd met zijn zeer rigide seksuele moraal, was de sociale fobie een groot probleem. In onze tijd zien we een toename aan burn-out, ADHD, depressies, enz. Kijk maar naar de enorme hoeveelheden rilatine en antidepressiva die momenteel worden voorgeschreven.

Identiteit volgens Paul Ricœur

Paul Ricœur[19], een Frans filosoof (1913–2005), stelt dat ons *ik* twee aspecten heeft. Enerzijds is er dat wat hij het "idem" noemt. Dat is het constante in onze identiteit. We worden geboren als zuigeling en maken gedurende een aantal decennia een hele evolutie door, tot we sterven, maar toch blijven we dezelfde mens. Anderzijds is er het "ipse": we worden heel ons leven geconfronteerd met onverwachte zaken, waar we telkens op moeten reageren en ze in ons levenspad integreren. Die verrassingen komen er omdat we samenleven met anderen, die voortdurend ons levenspad kruisen. Daarom zijn we ook constant in communicatie met anderen. Ricœur geeft daarvan een voorbeeld uit de bijbel: Toen Christus gevangen was genomen en naar het hof van de hogepriester werd gebracht, ontkende Petrus driemaal dat hij een leerling van Jezus was. Ricœur zegt daarover: het idem van Petrus, dat wat constant is aan zijn identiteit is dat hij christen was, apostel en daarna paus tot hijzelf terechtgesteld werd. Maar in de tuin van de hogepriester komt zijn ipse tot uiting: hij wordt aangesproken door anderen en wordt overvallen door angst, het lot van Christus te moeten delen. Het ipse is dus niet constant: het is een reactie op een onverwachte gebeurtenis.

Als mens moeten we dus voortdurend communiceren met anderen en de invloeden die zij op ons hebben verwerken in onze manier van zijn. Maar de ander staat niet alleen buiten ons, hij wordt ook geïnternaliseerd. Er is ook de ander in ons, waarmee we voortdurend in communicatie staan: we praten *letterlijk* met de ander in ons: we voeren een interne dialoog. Daarbinnen moeten we voortdurend zoeken naar een evenwicht bij het beantwoorden van vragen als: "Wie ben ik?", "Wat is mijn *zijn*?" en "Hoe verhoud ik mij tot de ander?" En die zoektocht drukt zich uit in een verhaal. Onze persoon wordt volgens Ricœur vormgegeven in een verhaal dat we over onszelf vertellen en waarin we alle gebeurtenissen in ons leven een plaats geven in een coherent geheel. Vanuit de verhalen waarin mensen hun identiteit vorm geven, ontstaan praktijken zoals spelvormen en professies. Die zijn allemaal gebaseerd op regels die ontstaan in interactie met anderen. Wie bijvoorbeeld voetbal wil spelen verklaart zich bereid om de bal niet met de hand aan te raken, omdat dat zo overeengekomen is in de spelregels. Maar die regels zijn ook onderworpen aan dezelfde tegenstelling: behoud versus verandering. En ook de zoektocht naar dat evenwicht drukt zich uit in verhalen. In de zorg gebeurt dat onder meer binnen een moreel beraad: dat vertrekt altijd vanuit een concreet verhaal waarin de regels niet blijken te werken. Men gaat dan in het beraad onderzoeken welke waarden en principes er spelen en hoe deze leiden tot menswaardige zorg. Daarin probeert men dan een nieuw evenwicht te vinden. Daarom is een moreel beraad altijd een cyclisch gebeuren: men vertrekt van een concreet verhaal, dat wordt in algemene termen (waarden en normen) onderzocht en uiteindelijk wordt het opnieuw concreet als er besluiten worden genomen. De volgorde is dus: verhaal – waarden, normen en principes – handelen.

Narcisme

Isolde Charim betoogt dat wij in een tijdperk van narcisme leven. De term narcisme moet daarbij niet begrepen worden in zijn psychoanalytische betekenis als een pathologie[20], maar als de dominante manier waarop ons tijdperk met individualiteit en persoonlijkheid omgaat. Het narcisme gaat uit van een aanspreking, een beroep dat op het individu wordt gedaan. Die aanspreking is erop gericht dat wij ons vrijwillig onderwerpen aan een IK-ideaal. We leven in een enorm technologische maatschappij waarin we onze eigen bijdrage nauwelijks nog zien. We voelen ons een radertje in dat geheel en dat is een onprettige gedachte. Door de ontwikkeling van een IK-ideaal trachten we dit radertjesgevoel te overstijgen. Vanuit ons IK-ideaal worden we een subject met een bepaalde iden-

[18] Verhaeghe Paul (2012), p. 188 e.v.

[19] Ik heb helaas Paul Ricœur nog niet zelf kunnen lezen. De ideeën in deze paragraaf komen uit Ricœur Paul, *Soi-même comme un autre*, Paris: Seuil, 1990, 432 p. Maar ik heb hierover gelezen in het doctoraal proefschrift van Mariel Kanne: *Co-creatie van goede zorg. Ethische vragen, moreel beraad en normatieve professionalisering in de zorg en het sociaal werk*, Delft: Uitgeverij Eburon, 2016, p.65-134

[20] Charim Isolde (2022), p. 28

titeit, iemand die “handelt” in de wereld: de wereld wordt “onze” wereld. Het probleem is echter dat perfectie niet bereikbaar is. Het ideale ik is dus het ik dat ik niet ben. Daardoor ontstaat er in zekere zin een zekere vervreemding tegenover onze eigen persoon. Wat door Arthur Rimbaud werd verwoord in de zin “Je est un autre.” We streven ernaar een ideale persoon te zijn, maar dat ideaal is onbereikbaar, we lopen het dus ons hele leven na. Die ideale ikken kunnen bijvoorbeeld zijn: de ideale moeder of vader, het ideale lichaam, de ideale verpleegkundige of hoofdverpleegkundige. Het narcisme is een maatschappelijke eis geworden en dat leidt tot heel wat problemen: de toename van burn-out, het zoeken naar opvoedingsondersteuning, de coachingsindustrie[21], plastische chirurgie, meisjes die tot zelfmoord gedreven worden omdat ze zich wanhopig vergelijken met “influencers” die op sociale media hun ideale zelf ten toon spreiden (wat uiteraard alweer een fictie is), …

In het verleden werden we gestuurd met de eisen van een geweten, een boven-ik (Ueber-ich). Als we daaraan niet voldeden, waren we zondig en werden we gestraft met een slecht geweten en schuldgevoelens[22]. Maar in feite kwam daarbij de druk van buitenaf: “donderpaters” kwamen preken afsteken die ons uitlegden hoe zondig we wel waren. In het katholicisme leidde dit tot het sacrament van de biecht, waarin de zondaar zijn zonden diende te bekennen. Het narcisme werkt echter anders: omdat we ons ideale ik zelf hebben gecreëerd, komt de druk van binnenuit, of we voelen dat alleszins zo aan. Als we niet aan het ideaal voldoen, leidt dat niet tot “zonde”, maar tot schaamte. We voelen ons minderwaardig: een slechte moeder of vader, een slechte zorgverlener, …[23]

Dit narcisme past in de organisatie van onze samenleving dit vaak als neoliberaal wordt omschreven[24]. De klassieke liberale ideologie stond voor een scheiding tussen staat en samenleving. De staat moest zich terugtrekken in zijn kerntaken en de economie zoveel mogelijk zijn eigen gang laten gaan. De verzorgingsstaat had daarin wel een plek omdat de economie maar ordelijk kan functioneren als de burgers die uit de boot vallen op een of andere manier onder controle worden gehouden[25]. Maar in het neoliberalisme wordt de staat ondergeschikt aan de markt. De staat wordt eigenlijk een soort van verzorgingsstaat voor het kapitaal. Sociale voorzieningen moeten zoveel mogelijk afgebouwd worden vanuit een verkeerd begrepen sociaal darwinisme[26]: in het kader van de “survival of the fittest” moet men ervoor zorgen dat alleen de sterken het in de ratrace overleven. Zorg houdt enkel ongeschikte individuen in leven. Regeringen zweren met het TINA-principe: T*here is no alternative*, we moeten alles overlaten aan de markt. Het gevolg is dat concurrentie een soort van metafysisch principe wordt: de werkelijkheid wordt enkel door concurrentie in stand gehouden. Bijgevolg strekt de concurrentie zich ook uit tot het persoonlijke leven. Het Ik-ideaal is daarvan de weergave. Ik moet beter zijn dan mijn omgeving, ook in het persoonlijk leven. Sport is daarvan min of meer het paradigma: ik moet voortdurend inspanningen doen om mezelf te versterken naar lichaam en ziel[27]. *Mens sana in corpore sano*. We spreken van menselijk kapitaal: de mens wordt geconcipieerd als een “ondernemer” die zijn eigen menselijk kapitaal verzilvert, die voortdurend zijn competenties ontwikkelt[28]. De oude idee van Bildung, algemene ontwikkeling, het verkrijgen van een ruime culturele achtergrond, wordt volledig verlaten. Onderwijs is competentiegericht.

Isolde Charim geeft daarbij een voorbeeld uit de gezondheidszorg. Alle artsen hebben een degelijke opleiding gekregen om als arts te functioneren. Maar een aantal artsen steken boven het maaiveld uit: zij hebben een reputatie. Vaak is deze reputatie niet gebaseerd op harde data. Het gaat om geruchten die zeggen “dat is een excellente” arts. In feite is dit een mythe[29].

Het criterium is succes. Wie geen succes heeft, heeft niet hard genoeg gewerkt en dat is dus zijn eigen schuld. Eigenliefde staat centraal.[30]

---

[21] id. p. 74
[22] id. p. 148 e.v.
[23] id. p. 187
[24] Verhaeghe Paul (2012), p. 117 e.v.
[25] De armenzorg door de eeuwen heen volgt een slingerbeweging: in tijden van werkloosheid is ze erop gericht om de armen te ondersteunen zodat ze uit wanhoop niet tot crimineel gedrag overgaan. In tijden van hoogconjunctuur is het haar taak om de armen zoveel mogelijk aan het werk te zetten. (Piven F. & Cloward R, 1971)
[26] Verhaeghe Paul (2012), p. 200
[27] Charim Isolde (2022), p. 176
[28] id. p. 65
[29] id. p. 92
[30] In feite gaat dit dus in tegen de christelijke traditie. Daarin werd eigenliefde als een zonde gezien.

Leven in tijden van versnelling

De moderne samenleving kent een ongelooflijke mate van versnelling. Dat is alvast de stelling van de Duitse socioloog Hartmut Rosa[31]. In een ver verleden verliepen veranderingen in de samenleving intergenerationeel: er gingen verschillende generaties over. Een generatiewissel wijzigde nagenoeg niets aan de gang van zaken in de samenleving. Het beroep ging bv. generaties lang over van (meestal) vader op zoon. Vanaf de periode van ca. 1850-1970 bleven de structuren van de samenleving ongeveer één generatie overeind. De kinderen keken dus anders naar de werkelijkheid dan hun ouders. Heden verandert ongeveer alles binnen de duur van één leven. Relaties worden korter, mensen verhuizen frequenter, kleding en huisraad worden frequent vervangen. Vroeger was daar allemaal geen sprake van[32]. Maar ook het ritme van ons leven gaat steeds sneller. We staan voortdurend onder tijdsdruk. Tijd wordt gezien als een schaarse hulpbron. (Time is money!) Mensen voelen zich voortdurend opgejaagd. We eten sneller, slapen minder en communiceren minder met onze gezinsleden dan onze voorouders. Verder is er uiteraard het fenomeen van het "multitasken". De belangrijkste drijfveer daarachter is wellicht de techniek. In feite zou de techniek ons meer tijd moeten geven, maar in praktijk blijkt dat niet zo te zijn. Bv. de wasmachine zou ons in staat moeten stellen om minder tijd aan het wassen van kleding te besteden, maar in praktijk dragen we onze kleren minder lang, zodat we per saldo meer met de was bezig zijn dan vroeger. Voor de computer werd ingevoerd in de sociale dienst van het OCMW, waar ik toen werkte, maakten wij onze verslagen met een typmachine op 1 blad. Na de invoering van de informatica moesten we veel meer gegevens invullen, zodat we uiteindelijk meer tijd aan onze verslagen besteedden. Daarin schuilt een serieuze paradox: de belangrijkste belofte van de moderniteit is wellicht vrijheid. Maar in praktijk wordt ons leven beheerst door een voortdurend langer wordende lijst van maatschappelijke verplichtingen. Wij leven in een "retoriek van het moeten"[33]. Deze eisen maken ons tot een schuldig subject. We zijn nooit in staat om onze takenlijst volledig af te werken, er blijven altijd losse eindjes hangen. Volgens Hartmut Rosa hebben deze eisen een totalitair karakter[34]. In feite heeft de moderniteit zijn belofte van vrijheid dus verbroken.

De paradox van de moderniteit

Heel dit verhaal speelt zich ook af tegen de achtergrond van de moderniteit. In de 17de eeuw trok René Descartes zich terug in een hotelletje in Duitsland, waar hij tot een gedachteoefening kwam waarin hij de hele werkelijkheid (dat betekent: de werkelijkheid van de middeleeuwen en de renaissance) betwijfelde. Zijn besluit luidde: als ik aan alles twijfel, dan is er toch nog één onbetwijfelbare zaak: ik als twijfelend mens, ik besta! De mens, het menselijk individu, werd daardoor de maat van de dingen: het enige wezen dat (op aarde) aan de werkelijkheid zin en betekenis kon geven. Daarmee is de moderniteit geboren[35]. Maar in feite berust de moderniteit op een dubbelheid. Wim Thijs[36] schrijft daarover: de moderne mens is versnipperd, want de westerse cultuur in de moderniteit was gebaseerd op rationalisme, maar al spoedig kwam er de romantiek als tegenbeweging. Tegelijk met de zegetocht van de mens als autonoom individu, ontstond er ook een objectivering van de mens. Door het heliocentrisme[37] werd de mens uit het centrum van het heelal verdreven: we zijn maar een nietig stipje in het universum. Door de evolutieleer werd de mens verdreven uit zijn positie van uniek "kind van God", door hem geschapen: we zijn het gevolg van een blinde evolutie waarin de meest aangepaste soort kan overleven. Sedert Freud weten we dat ons ego eigenlijk aan ons ontsnapt: het drijft op een zee van onderbewuste driften die we nauwelijks kunnen beheersen. De mens wordt in de moderniteit subject en tegelijk object van wetenschap. Charles Taylor[38] schrijft daarover dat de mens alleen maar naar de werkelijkheid kan kijken vanuit de eerste persoon enkelvoud. Maar tegelijk kijken we naar de werkelijkheid als een object: iets dat zich in de derde persoon situeert. Ik denk over mijn

---

[31] Rosa Hartmut (2013)
[32] Id. p. 22
[33] Id. p. 81
[34] Id. p. 82
[35] Descartes René (1637). In feite klopt dit niet helemaal, maar vaak komt men in de geschiedenis tot "symbolische" overgangen om het denken aan vast te klinken. Ook de 16de-eeuwse humanisten, zoals Desiderius Erasmus, getuigden al van het ontstaan van de moderniteit.
[36] Thijs Wim (1989), p. 108- 111
[37] Het heliocentrisme berust op de vaststelling dat de aarde om de zon draait en dat de zon maar een van de vele miljarden sterren in het universum is. Het staat tegenover het geocentrisme dat de aarde als het middelpunt van het heelal beschouwde.
[38] Taylor Charles, *Bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*, vert. Marjolijn Stoltenkamp, Rotterdam: Lemnicaat, 2007, 772 p

lichaam als een dat. We zijn dus niet versnipperd als wezen, we zijn op een zeer eigenaardige manier verknoopt. En dat heeft grote gevolgen voor de zorg. Zorgen in onze tijd is een eeuwig zoeken naar evenwicht tussen de mens als autonoom wezen en de mens als kwetsbaar wezen.

En dat is een moeilijke zoektocht. Met de beste bedoelingen doen we vaak dingen die dat evenwicht niet vinden. Twee voorbeelden daarvan: tijdens de Coronacrisis zei een bewoner van een WZC: "Om te voorkomen dat we sterven, beletten ze ons om te leven." We wilden inderdaad zoveel mogelijk mensen vrijwaren van de epidemie, dat waren dus de goede bedoelingen. Maar de manier waarop we mensen daarvoor aanpakten, was zo rigide, dat er nog nauwelijks leven mogelijk was. Een ander voorbeeld: in een wereld die Autonomie met hoofdletters voorraan in zijn waardenlijst zet, worden nog steeds te veel mensen in WZC's gefixeerd, zogenaamd omwille van hun veiligheid, maar in weerwil van wetenschappelijke bevindingen die het nut van die fixatie in vraag stellen en de nadelen ervan benadrukken[39].

Besluit

Identiteit en ethiek zijn nauw met elkaar verbonden, maar identiteit ontstaat slechts in dialoog met anderen binnen de samenleving. De verhalen die van generatie op generatie doorverteld worden, zijn daarbij een zeer belangrijke factor. Zelfs als die verhalen niet "waar" zijn, zullen ze toch waarheid creëren. Identiteitsontwikkeling is een complexe evenwichtsoefening tussen het zoeken naar autonomie en verbinding met anderen. De manier waarop deze zoektocht maatschappelijk ingebed is, is essentieel. Onze samenleving vertrekt heel sterk vanuit een economisch verhaal. Daarin wordt geponeerd dat er geen alternatief is voor het feit dat de markt de wereld stuurt. We zien daarin twee belangrijke tendensen. Enerzijds worden we uitgedaagd om de ondernemer te zijn van onze eigen talenten. Wie daarin niet slaagt wordt als mislukkeling aanzien. Dit vertrekt van een IK-ideaal dat zeer dwingend is en leidt tot gevoelens van schaamte, omdat het ideaal nooit volledig kan bereikt worden. Verder is onze cultuur gekenmerkt door een zeer sterke tendens tot versnelling. We leven met takenlijsten die we nooit afgewerkt krijgen en die de belofte van vrijheid die de moderne samenleving met zich meebracht in sterke mate teniet doen. De moderne mens leeft in een paradoxale werkelijkheid waarin die tegelijk subject en object is. En dat maakt zorgen tot een nooit eindigende evenwichtsoefening tussen het ondersteunen van autonomie en het zorg dragen voor de kwetsbaarheid in de mens.

Bibliografie

Charim Isolde (2022), *Narcisme. Over vrijwillige onderwerping*, vert. Stegeman Huub, Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Gennep, 3de dr. 2024, 223 p.

Descartes René (1637), *Over de methode*, Amsterdam: Boom, 2002, 6de herz. dr., 102 p.

De Wachter Vic (2012), *Borderline times. Het einde van de normaliteit*, Leuven: Lannoo Campus, 2012, 294 p.

Gulpers Mathieu (2013), *EXBELT: Expelling belt restraints from psychogeriatric nursing homes*, doctoraal proefschrift, Maastricht, Universitaire pers Maastricht, 2013, 117.

Kanne Mariel: Co-creatie van goede zorg. Ethische vragen, moreel beraad en normatieve professionalisering in de zorg en het sociaal werk, Delft: Uitgeverij Eburon, 2016, 404 p

Kleingeld Pauline (2019), On Dealing with Kant's Sexism and Racism, in *SGIR Review*, 2019 vol. 2 nr. 2, p. 3-22.

Ricœur Paul, Soi-même comme un autre, Paris: Seuil, 1990, 432 p

Sen Amartya (2009), *Het idee van rechtvaardigheid*, vert. Hessel Daalder & Steven Van Luchene, Rotterdam: Lemniscaat, 2013, 486 p.

Piven Frances Fox & Cloward Richard A. (2022), *Regulating the poor. The functions of social welfare*, New York: Vintage books, 1971, 389 p.

[39] Zie bv. Gulpers Mathieu (2013)

Purnelle Bieke, ‘Vrede brengt geen verzoening, daar is vergiffenis voor nodig’, in *De Standaard*, 3 november 2023, URL: https://www.standaard.be/cnt/dmf20231102_96358317

Rosa Hartmut (2013), *Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie*, Amsterdam: Boom, 2016, 155 p.

Taylor Charles (1989), *Bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*, vert. Marjolijn Stoltenkamp, Rotterdam: Lemnicaat, 2007, 772 p.

Thijs Wim (1989), *De deugd weer in het midden. Van homo moralis naar homo ethicus*. Inleiding in de participatie-ethiek, Kapellen: DNB/Pelckmans, 1989, 204 p.

Verhaeghe Paul (2012), *Identiteit*, De Bezige Bij (2022, 18de dr.), 271p.